

СОЦІАЛЬНА ДЕВІАЦІЯ: ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

SOCIAL DEVIATION: CONCEPTS AND CLASSIFICATION

Когут М.Г.,*старший викладач кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»***Зан М.І.,***старший викладач кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»***Переш І.Є.,***кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Наукова стаття присвячена теоретико-правовому дослідженню сутності та змісту поняття «соціальна девіація». Аналіз різноманітних форм соціальних відхилень пов'язується з постійним розвитком суспільства. Саме тому, з точки зору соціології права, вивчення соціальної девіації є надзвичайно важливим, оскільки вона тісно взаємодіє з однією зі складових частин суспільного порядку – правопорядком. Детальне дослідження соціальної девіації дає змогу здійснити аналіз чинного правопорядку та сформуванню механізму подолання небажаних девіацій, що деформують загальноприйняті цінності суспільства.

У статті розкрито основні теоретичні підходи щодо визначення соціальної девіації та її співвідношення з іншими термінами, які позначають соціально негативні явища, зокрема, «негативний соціальний феномен», «антисоціальна поведінка», «протиправна поведінка», «аномія», «соціальна патологія» та інші. Автори акцентують на тому, що поняття соціальної девіації охоплює не тільки негативні, а й позитивні види девіації, що відрізняє її від інших вищенаведених понять, які характеризують виключно негативні явища в суспільстві.

Окремі аспекти наукової праці стосуються аналізу основних теорій походження девіантної поведінки. Зокрема, авторами проведено групування теорій залежно від підходу до аналізу індивіда чи ситуації, в якій виявлена девіантна поведінка. Запропоновані в статті критерії класифікації соціальної девіації дають змогу виділити безліч її форм та видів, що підтверджує унікальність цього поняття та його відмінність від схожих, проте не тотожних понять.

Форми соціальної девіації мають широкий спектр прояву у зв'язку з різноманітністю соціальних норм, що можуть порушуватись. При такій складності і різноманітності девіацій автори вважають за потрібне звернути увагу на необхідність чіткого визначення межі того, що є нормальним, а що – протиправним, патологічним і перевищує встановлену в суспільстві «межу терпимості».

Ключові слова: соціальна девіація, класифікація видів соціальної девіації, соціологія права, правопорядок, відхилення від норми.

The scientific article is devoted to the theoretical and legal study of the essence and content of “social deviance”. The analysis of various forms of social deviations is connected with the constant development of society. That is why, from the point of view of the sociology of law, the study of social deviance is extremely important, since it interacts closely with one of the components of the social order – nomocracy (law and order). A detailed study of social deviance makes it possible to analyze the current law and order and to create a mechanism for overcoming undesirable deviations that distort the generally accepted values of society.

The article analyzes the main theoretical approaches to the definition of social deviance and its relation with other terms that denote socially negative phenomena, in particular, “negative social phenomenon”, “antisocial behavior”, “unlawful behavior”, “anomie”, “social pathology” and other. The authors emphasize that the concept of social deviance encompasses not only negative but also positive types of deviance, which distinguishes it from the other concepts described above, which characterize exclusively negative phenomena in society.

The authors also analyze the basic theories of the origin of deviant behavior. In particular, it has been investigated that theories can be grouped according to how the individual or situation in which deviant behavior is manifested is analyzed.

The criteria of classification of social deviance proposed in the article make it possible to distinguish many of its forms and types, which confirms the uniqueness of this concept and its difference from similar, but not identical concepts.

Forms of social deviance have a wide range of manifestations due to the variety of social norms that can be violated. With such complexity and diversity of deviations, the authors consider it necessary to pay attention to the need to clearly define the boundary of what is normal and what is unlawful, pathological and exceeds the “tolerance limit” established in society.

Key words: social deviance, classification of types of social deviance, sociology of law, law and order, deviation from the norm.

Дослідження різноманітних форм соціальних відхилень є однією з наукових тем, котрі не втрачають своєї актуальності. Постійний розвиток суспільства породжує нові типи та форми девіантних відхилень, що відповідають кожному окремому етапу розвитку людства, держави, соціальної спільноти чи індивіда. Соціальна девіація є предметом дослідження низки наук та навчальних дисциплін, зокрема, загальної соціології, психології, педагогіки, теорії права, кримінології тощо. Окрім того, соціальна девіація тісно пов'язана з наявним суспільним устроєм та правопорядком, що автоматично зараховує її до предмета вивчення й соціології права. Такий об'ємний науковий контекст дослідження дає змогу здійснити багатогранний аналіз соціальної девіації і сформулювати механізм подолання її причин та наслідків, що деформують загальноприйнятий правопорядок.

Аналіз та дослідження актуальних питань соціальної девіації можемо зустріти в працях українських та зарубіжних вчених. Серед вітчизняних дослідників варто згадати І.М. Бакуму, Л.П. Котлярова, А.В. Нікітіна, І.І. Чхеайло та ін. Зарубіжні дослідження представлені в наукових доробках П. Бергера, Р. Коллінса, Е. Лемерна, А. Шадок-Братума, М. Урбанової та ін. Все це вказує на те, що досліджувана проблематика в теорії розглянута досить об'ємно, однак досі не вирішеними залишаються безліч проблем і спірних питань, тому деякі з яких претендуватимуть на вирішення у цій науковій праці.

У процесі соціалізації суспільство прагне прищепити індивідам та колективам цінності, норми та зразки, покликани керувати їхньою повсякденною поведінкою в спосіб, що схвалюється суспільством. Якщо процес соціалізації пройшов успішно і дав бажані результати, люди поводяться відповідно до очікувань суспільства. Однак в кожному суспільстві є індивіди, котрі поводяться всупереч загальноприйнятим стандартам поведінки. Таке відхилення є соціальною девіацією.

Соціальна девіація (від лат. *deviacia* «відхилення») – це порушення або суттєве відхилення від очікуваної стандартизованої та інституціоналізованої поведінки, яка встановлена і закріплена соціальною нормою в певній соціальній групі чи суспільстві. У науковому обігу цей термін почав широко використовуватися в американській і британській соціології з 40-х рр. ХХ ст. Головною метою дослідження соціальних девіацій є з'ясування механізмів, які підтримують стабільність і порядок у суспільстві, визначення причин їх дестабілізації та загрози, які вони становлять для суспільства.

Девіацію розуміють як будь-яке відхилення від нормального, загальноприйнятого стану речей як у природі, так і в суспільстві. Зазвичай це поведінка, яка не відповідає стандартній соціальній нормі, яку наслідує і якої дотримується більшість людей у певній соціальній групі чи суспільстві загалом [1, с. 155].

Поняття девіантності зазвичай викликає у людей негативні оцінку, реакцію та стереотипи й асоціюється виключно з негативним відхиленням від прийнятих

стандартів поведінки. Навіть у науковій літературі поняття «соціальна девіація» часто ототожнюють із такими термінами, як «негативний соціальний феномен», «антисоціальна поведінка», «протиправна поведінка», «аномія» та «соціальна патологія», які позначають небажані, негативні явища в суспільстві. Однак такий підхід є не зовсім коректним. Це пояснюється тим, що в основі вищеперерахованих понять лежать виключно негативні, не бажані для суспільства явища. Всі вони спрямовані на заподіяння шкоди суспільству, і в такому контексті їх не можна ототожнювати з соціальною девіацією, оскільки в сутність останньої включені будь-які відхилення від загальноприйнятої поведінки, незалежно від того, є вони є негативними чи позитивними. Девіація є набагато ширшим поняттям, що містить різноманітні форми та прояви поведінки, які не можна ототожнювати виключно з незаконними діями.

Класичним прикладом соціальної девіації можуть слугувати правовий ідеалізм та правовий нігілізм, які містять відхилення від загальноприйнятої норми поведінки. Проте тільки правовий нігілізм можна зарахувати до таких понять, як «негативний соціальний феномен», «антисоціальна поведінка», «протиправна поведінка», «аномія», «соціальна патологія», оскільки він тягне за собою негативні, не бажані для суспільства явища. Тоді як правовий ідеалізм, який теж входить у поняття «соціальна девіація», не буде належати до вищенаведених термінів, бо не несе в собі руйнівних проявів.

Позитивними девіантами можна вважати працелюбів, учених, альтруїстів, геніїв, політичних діячів тощо. Такі особи є винахідниками нових пристроїв, пропонують нові ідеї, які часто сприймаються суспільством негативно. Їх висміюють або навіть карають. І тільки тоді, коли завдяки зусиллям таких осіб змінюються в позитивний бік соціальні стандарти та моделі поведінки, суспільство починає сприймати їх поведінку як належну.

Девіацію варто розглядати, насамперед, як нейтральний термін, без негативного чи позитивного позначення, оскільки він може відхилитися в будь-якому напрямі. У цьому контексті необхідно згадати поняття соціальної патології, яке є сукупним терміном для позначення ненормальних, соціально небажаних явищ, а також для вивчення причин їх виникнення та існування. Таким чином, соціально-патологічною буде тільки та девіація, яка вчиняється виключно в негативному сенсі [2, с. 82].

Як і на рівні малих груп, так і на рівні суспільства загалом, соціальні девіації виконують як негативні, так і позитивні функції. Вони залежать від особистісних характеристик, установок та цінностей індивіда, типу девіантної поведінки, важкості вчиненого правопорушення та, звичайно, того, як суспільство оцінює та реагує на таку поведінку.

Сутність негативної функції соціальної девіації зводиться до того, що:

- вона може становити загрозу правам, свободам та інтересам окремих індивідів, соціальних груп та суспільства загалом;

– соціальна девіація зменшує готовність людей до сприйняття та дотримання стандартів належної поведінки, мотивує їх досягати цілі за допомогою девіантної поведінки.

З іншого боку, ми можемо виділити приховані позитивні функції:

– соціальна девіація уточнює межі між нормативно прийнятною та непринятною поведінкою, тобто визначає допустимі межі терпимості суспільства. Вона допомагає членам суспільства уточнити соціальні стандарти та зміцнити їх авторитет. Без девіантних поведінкових проявів людство, напевно, не змогло б повністю зрозуміти значення норм і не навчилося б підлаштовувати під них свою поведінку;

– соціальна девіація зміцнює згуртованість та солідарність соціальної одиниці. Члени суспільства вчать долати взаємні суперечки та конфлікти, об'єднуються проти порушника норм як загального ворога або, навпаки, щоб захистити та підтримати девіантну людину;

– соціальна девіація надсилає суспільству сигнал про наявність проблеми, яку варто вирішити. Про цю позитивну функцію згадували Е. Дюркгейм та Г. Герберт, які в дослідженнях послідовно доводили, що девіантна поведінка має позитивну функцію для суспільства, оскільки у відповідь на неї підкреслюються нормативні ідеї суспільства, отже, його узгодженість та розвиток. Заклик «зловити злочинців» настільки вагомий, що він може насправді об'єднати людей із різноманітними інтересами [3, с. 235].

Соціальна девіація є динамічним явищем, на формування якого впливають такі елементи:

– соціальні цінності (духовні та матеріальні явища, що є важливими, позитивними для суспільства). У девіантів вони деформуються по-різному. Як правило, під час формування особистості за основу береться хибна шкала цінностей (наприклад, цінності безпритульних дітей, які виховуються за «законами вулиць», будуть відрізнятися від цінностей дітей, які виховуються в повноцінних сім'ях);

– соціальні інститути (сім'я, релігійна громада). Відхилення від стандартів загально визначених інститутів викликані девіантними проявами інших учасників цих інститутів (наприклад, прояви в сім'ї домашнього насильства можуть спричинити надмірну агресивність дитини);

– соціальні норми (право, мораль, релігія, звичаї, традиції). Девіація спотворює загальноприйнятні соціальні норми в практичному житті і створює власні альтернативні правила поведінки, які відповідають виключно інтересам окремої соціальної групи (наприклад, норми, які регулюють стосунки в злочинних угрупованнях). Деформація соціальної норми може бути спричинена відірваністю норми від конкретних соціальних умов, її нестабільністю, невизначеністю та ослабленням її фактичного застосування (безкарність тих, хто її порушує);

– соціальні відносини (відносини між друзями, відносини між членами політичної партії). Соціальні

відносини та ціннісні орієнтації в окремих соціальних групах можуть спотворюватися. Чим серйозніше таке спотворення, тим неефективнішими є соціальні норми та соціальні інститути, які діють у сфері соціальних відносин. Девіація соціальних відносин є результатом взаємодії між різними ціннісними системами, соціальними інститутами та соціальними нормами (наприклад, особа – лідер політичної партії може з часом набути такого авторитету, що його думка стане вищою за соціальну норму і для задоволення його потреб члени партії можуть порушувати різні соціальні норми);

– особистість індивіда. Будь-яке відхилення реалізується через психіку суб'єкта. З точки зору особистості виникнення соціальної девіації може бути зумовлене сімейним середовищем, перебігом соціалізації тощо.

В узагальненому вигляді динаміка соціальної девіації включає такі компоненти: девіантний мотив → прояв девіантної поведінки (вчинення діяння) → трактування суспільством вчиненого діяння як девіантного → регуляторні дії суспільства як реакція на девіантну поведінку → вплив регуляторної дії на подальшу поведінку девіанта [4, с. 60].

Девіація як соціальне явище характеризується низкою ознак:

1) невідповідність девіації стандартам загальноприйнятих соціальних норм. Соціальна девіація стосується не лише поведінки, яка відхиляється від стандартів правових норм, але й поведінки, що порушує будь-які інші соціальні норми (мораль, звичаї, традиції, релігію, корпоративні норми) незалежно від їх формальної визначеності (писані, чи неписані) та способу забезпечення (санкції держави, суспільний осуд чи критика). Тому під девіацією розуміють будь-яке відхилення від нормального, загальноприйнятого стану речей як у природі, так і в суспільстві;

2) негативна оцінка девіантної поведінки. Поведінка людини, яка містить ознаки соціального відхилення, провокує реакцію інших індивідів, соціальних груп чи суспільства у вигляді критики, засудження, примусового виправлення та перевиховання девіантної особи, її ізоляції або застосування іншого покарання, незважаючи на позитивний чи негативний тип відхилення;

3) девіантна поведінка завдає реальної шкоди. Соціальна девіація може бути спрямована на заподіяння шкоди як іншим суб'єктам (вчинення протиправної, злочинної дії), так і самому девіанту (алкоголізм, самогубство, наркоманія та ін.);

4) суб'єктивність оцінки проявів девіації. Соціальна девіація завжди є продуктом і відображенням наявних соціальних відносин, виражених у соціальних стандартах. Визначення того, чи кваліфікується ця поведінка як девіантна, є головним чином проблемою її оцінки в суспільстві. Оцінювач присвоює певні значення характеристикам предмета оцінювання, тобто оцінює їх із точки зору того, чи є вони правильними, дозволеними, корисними. Проблема полягає в тому, що таку оцінку робить сам суб'єкт, і тому вона є певною мірою суб'єктивною. Відмін-

ності поняття нормальності відображають особистісні якості людини, її власний досвід і, зрештою, ситуаційні наслідки реальних впливів. Однак ці факти об'єктивуються створенням ціннісних систем, які керують та впливають на предмет в оцінці. Отже, з соціальної точки зору, у процесі оцінки ступеня відповідності чи відхилення вирішальним є те, хто оцінює, тобто хто має повноваження і владу визначати певну поведінку як девіантну;

5) нормальність та суспільна необхідність девіації. Девіація може проявлятися в будь-якому природному середовищі або суспільстві. Чим складніше і мінливіше середовище, суспільство, тим більше припущення про можливість існування девіації. Соціальна девіація є невід'ємною складовою частиною будь-якої соціальної групи, спільноти, суспільства загалом. Крім того, наявність девіантності в певному сенсі допомагає, зміцнює та очищує суспільство. Тільки таке суспільство є сильним, яке визнає факт існування девіації та здатне адекватно реагувати на різноманітні проблеми по мірі їх виникнення;

6) функціональність девіації. Девіація виконує певну функцію в кожній соціальній одиниці, культурі, групі, суспільстві. Такі функції можуть бути не тільки деструктивними, але й прогресивними, що допомагають суспільству рухатися вперед у правильному руслі;

7) відносність девіації. Історично, соціальні девіації являють собою явища, які є змінними і відносними. Це пов'язано з тим, що поведінка, яка в минулому була загальноприйнятою нормою, у зв'язку з мінливістю соціальних відносин стала характеризуватися як девіантна поведінка, і, навпаки, те, що раніше розглядалося як відхилення, може стати нормою. Змінність соціальних явищ, їх контекстів та самих людей робить певні форми поведінки незвичними, ненормальними. Соціальні стандарти, норми та цінності з часом змінюються, тому в історичному контексті особливо виразними та помітними є відмінності в уявленнях стосовно того, що суспільство вважає нормальним, а що – девіацією. Наприклад, історичний аспект регулювання шлюбу та родинних стосунків і пов'язаний із цим статус жінок у суспільстві і сім'ї [5, с. 165].

Важливим елементом дослідження девіації є аналіз критеріїв її класифікацій, що дає змогу виділити основні види (групи) девіантних відхилень.

1. Залежно від причини виникнення девіації розрізняють первинні і вторинні. Первинна девіантна поведінка є стандартною (нормальною) поведінкою на основі первинного стимулу, імпульсу або джерела. *Наприклад, надмірне вживання алкоголю у відповідь на смерть близької людини.* Вторинна девіантна поведінка зумовлена реакцією індивіда на сприйняття суспільством його поведінки як девіантної. Така реакція може бути стабілізована і призведе до розуміння суті відхилення. *Наприклад, прояв жорстокості як відповідь на насмішки над фізичними вадами особи.*

2. За наслідками реалізації девіантної поведінки виділяють негативну і позитивну девіацію. Мета

такого поділу – вказати, що будь-яке відхилення від норми є девіантною поведінкою (соціальним відхиленням), незалежно від того, йдеться про порушення і недотримання норми чи про перебільшення її значення.

3. За типом порушених соціальних норм розрізняють праву девіацію, моральну девіацію, релігійну девіацію, звичаєву девіацію та девіацію інших соціальних норм.

4. Залежно від характеру порушених норм виділяють соціальні відхилення в місцевому, регіональному, національному і міжнародному масштабах.

5. За об'єктом посягання розрізняють девіантні відхилення у сфері економіки, у сфері політики, у сфері релігії тощо або в галузі соціальної орієнтації (наприклад, проти інтересів людини, групи людей або суспільства).

6. За об'єктивною стороною можна виділити соціальні девіації, заподіяні шляхом активної дії або шляхом бездіяльності;

7. За суб'єктами здійснення розрізняють індивідуальну та колективну (групову) девіантну поведінку.

8. За суб'єктивною стороною можна виділити навмисну та недбалу (ненавмисну) соціальні девіації. Навмисна девіація є найбільш небезпечною для суспільства. Її можна розділити на дві групи: девіантна поведінка, орієнтована на зовнішнє середовище (злочини та проступки) та індивідуально орієнтована девіантна поведінка (алкоголізм, наркоманія, самогубство). Своєю чергою, недбала девіація може бути наслідком незнання норм, якими регулюються певні суспільні відносини, і по своїй суті є менш небезпечною.

9. Залежно від цільової спрямованості поведінки і її мотивації девіантна поведінка діляться на: девіацію егоїстичну (особисту) – прагнення отримати матеріальну вигоду; девіацію агресивну, яка викликана ворожістю, ненавистю або неповагою до людини; девіацію пасивного типу, що характеризується байдужістю до виконання обов'язків, відсутністю почуття відповідальності.

10. За часовими рамками розрізняють девіації одноразові (вчинені одним діянням) та тривалі в часі (здійснені кількома діями).

З огляду на вищенаведене, можемо сміливо стверджувати, що форми соціальної девіації мають широкий спектр. Різноманітність соціальних девіацій переважає різноманітність соціальних норм, тому що відхилення можуть проявлятися кількома способами. Крім того, нормативні системи часто суміщаються, тобто один і той самий тип поведінки охороняється різними нормативними системами. Звідси випливає, що один прояв девіантної поведінки може порушити кілька соціальних норм одночасно. Крім того, девіація, як правило, не обмежується однією дією. Найчастіше це ціла система дій певної поведінки людини чи способу її життя [6, с. 120].

Соціальна девіація є специфічним поняттям, яке не визначає конкретний стандарт поведінки, від якого вона відхиляється, та не вказує на позитивний чи негативний напрям такого відхилення. Вона

містить емоційно-байдужий елемент, з якого інколи важко порозуміти про справжні наміри девіантного відхилення.

Соціологія права підкреслює, що відхилення залежить від соціального визначення девіантної поведінки. Це означає, що відхилення є не абсолютним, а відносним. Іншими словами, чи вважається поведінка девіантною, залежить від часу, місця та соціальних обставин. Оскільки різні норми та зразки поведінки застосовуються в різних культурах, суспільствах і соціальних групах і в різний час їх розвитку та за різних обставин, їх визначення девіантної поведінки також різняться [7, с. 218].

З огляду на таку складність і різноманітність девіацій дуже важливо, щоб в суспільстві були визначені межі того, що є нормальним, а що – протиправним, аномальним, патологічним [8].

Дослідження соціальної девіації є важливою складовою частиною соціології права, оскільки саме через різні форми девіації проявляються недоліки чинного правопорядку. Причому сюди включаються не тільки негативні, а й позитивні види девіації, що відрізняє її від інших понять, які характеризують негативні явища в суспільстві. Тому соціальна девіація є поняттям, яке дає комплексне розуміння всіх типів деформацій, що виходять за межі терпимості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Urbanova M. Nekolik poznamek k trestnimu pravu jako nastroji socialni kontroly ve vztahu ke kriminalite mladeze. *Systemy socialni kontroly a pravo*. Plzen : Ales Cenek. 2006. S. 151–157.
2. Urbanova M. Socialni kontrola a její prostředky v 21 století. *Humanitní vedy: klicová témata a evropská integrace na počátku 21 století*. 2009. S. 80–94.
3. Szadok-Bratun A. O dwóch koncepcjach prawa naturalnego polskich filozofów prawa. *Przegląd Prawa i Administracji C/1. Acta Universitatis Wratislaviensis*. 2015. No 3661. S. 233–251.
4. Кісіль З.Р., Кісіль Р.-В.В. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини. *Соціально-правові студії*. 2018. Випуск 1. С. 58–65
5. Мартинюк Н. Проблеми девіації у правовій системі соціокультурних змін. *Науковий вісник ЛНУ. Серія Право*. Випуск 861. 2017. С. 161–169.
6. Гарасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.
7. Michelle L. Inderbitzin, Kristin A. Bates, Randy R. Gainey. *Deviance and Social Control: A Sociological Perspective*. SAGE Publications, Inc; Second edition. 2016. 648 p.
8. Nicki Lisa Cole. *Sociological Explanations of Deviant Behavior. A Look at Four Different Theories*. 2019. URL: <https://www.thoughtco.com/sociological-explanations-of-deviant-behavior-3026269>.